ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΕΙΚΟΝΑ που είχαν οι υπόλοιποι Έλληνες για τον χαρακτήρα των Αθηναίων αντικατοπτρίζεται στην περίφημη δημηγορία των Κορινθίων, την οποία μας παραδίδει ο Θουκυδίδης στο πρώτο βιβλίο της *ξυγγραφῆς* του· εκφωνήθηκε στη Σπάρτη τον χειμώνα του 432, όταν τα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας κλήθηκαν να αποφασίσουν εάν θα έπρεπε να προχωρήσουν σε ένοπλη σύρραξη με την Αθήνα και τους συμμάχους της.[1] Η αυθεντικότητα του λόγου θα πρέπει να γίνει αποδεκτή,[2] ενώ είναι κοινή παραδοχή ότι κανείς δεν σκιαγραφεί καλύτερα από τους Κορινθίους τον χαρακτήρα των Αθηναίων, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 70 (1-9):

> (1): *Καὶ ἅμα, εἴπερ τινὲς καὶ ἄλλοι, ἄξιοι νομίζομεν εἶναι τοῖς πέλας ψόγον ἐπενεγκεῖν, ἄλλως τε καὶ μεγάλων τῶν διαφερόντων καθεστώτων, περὶ ὧν οὐκ αἰσθάνεσθαι ἡμῖν γε δοκεῖτε, οὐδ' ἐκλογίσασθαι πώποτε πρὸς οἵους ὑμῖν Ἀθηναίους ὄντας καὶ ὅσον ὑμῶν καὶ ὡς πᾶν διαφέροντας ὁ ἀγὼν ἔσται.* (2) *οἱ μέν γε νεωτεροποιοὶ καὶ ἐπινοῆσαι ὀξεῖς καὶ ἐπιτελέσαι ἔργῳ ἃ ἂν γνῶσιν· ὑμεῖς δὲ τὰ ὑπάρχοντά τε σῴζειν καὶ ἐπιγνῶναι μηδὲν καὶ ἔργῳ οὐδὲ τἀναγκαῖα ἐξικέσθαι.* (3) *αὖθις δὲ οἱ μὲν καὶ παρὰ δύναμιν τολμηταὶ καὶ παρὰ γνώμην κινδυνευταὶ καὶ ἐν τοῖς δεινοῖς εὐέλπιδες· τὸ δὲ ὑμέτερον τῆς τε δυνάμεως ἐνδεᾶ πρᾶξαι τῆς τε γνώμης μηδὲ τοῖς βεβαίοις πιστεῦσαι τῶν τε δεινῶν μηδέποτε οἴεσθαι ἀπολυθήσεσθαι.* (4) *καὶ μὴν καὶ ἄοκνοι πρὸς ὑμᾶς μελλητὰς καὶ ἀποδημηταὶ πρὸς ἐνδημοτάτους· οἴονται γὰρ οἱ μὲν τῇ ἀπουσίᾳ ἄν τι κτᾶσθαι, ὑμεῖς δὲ τῷ ἐπελθεῖν καὶ τὰ ἑτοῖμα ἂν βλάψαι.* (5) *κρατοῦντές τε τῶν ἐχθρῶν ἐπὶ πλεῖστον ἐξέρχονται καὶ νικώμενοι ἐπ'*

---

1. Θουκ. 1.68-71.

2. Hornblower 1991, 107-108 και 114-115· Καστοριάδης 2011, 217-221· Hammond 1959, 322.

ἐλάχιστον ἀναπίπτουσιν. (6) *ἔτι δὲ τοῖς μὲν σώμασιν ἀλλοτριωτάτοις ὑπὲρ τῆς πόλεως χρῶνται, τῇ δὲ γνώμῃ οἰκειοτάτῃ ἐς τὸ πράσσειν τι ὑπὲρ αὐτῆς.* (7) *καὶ ἃ μὲν ἂν ἐπινοήσαντες μὴ ἐπεξέλθωσιν, οἰκείων στέρεσθαι ἡγοῦνται, ἃ δ' ἂν ἐπελθόντες κτήσωνται, ὀλίγα πρὸς τὰ μέλλοντα τυχεῖν πράξαντες. ἢν δ' ἄρα του καὶ πείρᾳ σφαλῶσιν, ἀντελπίσαντες ἄλλα ἐπλήρωσαν τὴν χρείαν· μόνοι γὰρ ἔχουσί τε ὁμοίως καὶ ἐλπίζουσιν ἃ ἂν ἐπινοήσωσι διὰ τὸ ταχεῖαν τὴν ἐπιχείρησιν ποιεῖσθαι ὧν ἂν γνῶσιν.* (8) *καὶ ταῦτα μετὰ πόνων πάντα καὶ κινδύνων δι' ὅλου τοῦ αἰῶνος μοχθοῦσι, καὶ ἀπολαύουσιν ἐλάχιστα τῶν ὑπαρχόντων διὰ τὸ αἰεὶ κτᾶσθαι καὶ μήτε ἑορτὴν ἄλλο τι ἡγεῖσθαι ἢ τὸ τὰ δέοντα πρᾶξαι ξυμφοράν τε οὐχ ἧσσον ἡσυχίαν ἀπράγμονα ἢ ἀσχολίαν ἐπίπονον·* (9) *ὥστε εἴ τις αὐτοὺς ξυνελὼν φαίη πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μήτε αὐτοὺς ἔχειν ἡσυχίαν μήτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐᾶν, ὀρθῶς ἂν εἴποι.*

(1) Εξάλλου, θεωρούμε ότι έχουμε το ίδιο δικαίωμα με οποιονδήποτε άλλον να επισημαίνουμε τα ελαττώματα του γείτονα, ιδίως όταν αναλογιζόμαστε τη μεγάλη αντίθεση μεταξύ των δύο τρόπων ζωής — μια αντίθεση την οποία, απ' ό,τι βλέπουμε, δεν αντιλαμβάνεστε, αφού δεν έχετε σκεφτεί ποτέ τι είδους ανθρώπους θα συναντήσετε στους Αθηναίους και πόσο πολύ διαφέρουν από σας. (2) Εκείνοι είναι καινοτόμοι και οξείς στην επινόηση και ικανοί στο να εκτελούν ό,τι αποφασίσουν, ενώ εσείς αρκείστε στο να διατηρείτε τα κεκτημένα και δεν επινοείτε τίποτα και δεν καλύπτετε ούτε τα αναγκαία. (3) Εξάλλου, εκείνοι αποτολμούν πράγματα χωρίς να μετράνε τις δυνάμεις τους, ριψοκινδυνεύουν χωρίς να λογαριάζουν τη λογική και διατηρούν τις ελπίδες τους στις ατυχίες. Αντίθετα, εσείς κάνετε πράγματα κατώτερα απ' τις δυνάμεις σας, είστε δύσπιστοι ακόμα και σε όσα κρίνετε πως είναι σίγουρα, και νομίζετε ότι δεν θα λυτρωθείτε ποτέ από τις συμφορές σας. (4) Εκείνοι είναι ακούραστοι, ενώ εσείς είστε αργοί, και ξενιτεύονται εύκολα, ενώ εσείς μένετε στον τόπο σας. Γιατί εκείνοι θεωρούν ότι με την απουσία τους θα μπορούσαν να αποκτήσουν κάτι παραπάνω· πλουτίζουν, ενώ εσείς πιστεύετε ότι, αν μετακινηθείτε, θα υποστούν ζημία αυτά που ήδη έχετε. (5) Και όταν καταβάλλουν τους εχθρούς τους, εκμεταλλεύονται την επιτυχία τους όσο περισσότερο γίνεται, ενώ νικημένοι υποχωρούν όσο το δυνατόν λιγότερο. (6) Και επιπλέον, μεταχειρίζονται τα σώματά τους, που θέτουν στην υπηρεσία της πόλης τους, σαν να ήταν ολότελα ξένα και όχι δικά τους, θεωρούν όμως πως με την ελεύθερη σκέψη τους θα βρουν τρόπους να την ωφελήσουν. (7) Και εάν δεν πετύχουν τα όσα επινόησαν, νομίζουν ότι στερήθηκαν κάτι που ήδη τους ανήκε και όσα αποκτούν με τη δράση τους τα θεωρούν λίγα σε σύγκριση με αυτά που θα πετύχουν στο μέλλον. Αν δοκιμάσουν κάτι και αποτύχουν, κάνουν νέα σχέδια για να αναπληρώσουν ό,τι έχασαν· γιατί μόνον σε αυτούς η ελπίδα και η πραγματοποίηση συμπίπτουν,

> όταν συλλάβουν ένα σχέδιο, καθώς ενεργούν πολύ γρήγορα, όταν έχουν αποφασίσει κάτι. (8) και γι' αυτά κοπιάζουν και κινδυνεύουν καθ' όλη τη ζωή τους, και απολαμβάνουν ελάχιστα τα όσα έχουν, γιατί διαρκώς επιζητούν να αποκτήσουν και άλλα. Γιορτή θεωρούν ότι είναι η εκτέλεση όσων πρέπει και η μεγαλύτερη συμφορά είναι γι' αυτούς η ησυχία της απραξίας παρά η επίπονη απασχόληση. (9) Επομένως, εάν με δυο λόγια έλεγε κάποιος ότι η φύση τους είναι οι ίδιοι να μην έχουν ποτέ ησυχία ούτε να αφήνουν τους άλλους ήσυχους, θα έλεγε την αλήθεια.

Ουσιαστικά, αυτό που προκύπτει από τη δημηγορία των Κορινθίων είναι η ιδέα ότι «η ισχύς επιθυμεί να επεκτείνεται διαρκώς».[3] Οι Αθηναίοι το απέδειξαν αυτό κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου που ξέσπασε την επόμενη χρονιά, ιδιαίτερα σε φάσεις του οι οποίες τους επέτρεπαν άνετα να συνάψουν ειρήνη με τη Σπάρτη, με σχετικά ευνοϊκούς όρους. Όμως, στο τελευταίο τέταρτο του πέμπτου αιώνα π.Χ. *κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν καὶ ἐπὶ πλεῖστον ἀνθρώπων* (= ο πόλεμος αυτός που τάραξε πραγματικά σε μεγάλο βαθμό τους Έλληνες, όπως επίσης και ένα τμήμα των βαρβάρων και σχεδόν ολόκληρο τον κόσμο) έληξε.[4] Η ολοκληρωτική ήττα των Αθηνών, «σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, οφειλόταν στα λάθη του αθηναϊκού λαού και στους ηγέτες που επέλεξε ο δήμος, σε λάθη που προκλήθηκαν από τα εγωιστικά συμφέροντα του δήμου, τις παρατάξεις του και τους ηγέτες τους. Δύναμη, θάρρος και πρωτοβουλία είχαν σε αφθονία, αλλά τους έλειπε η αλληλεγγύη, η αυταπάρνηση και η πειθαρχία που θα μπορούσαν να τους οδηγήσουν στη νίκη».[5] Με τα παραπάνω λόγια, ο Nicholas Hammond περιγράφει συνοπτικά τα αίτια της ήττας των Αθηναίων ή, αντίστροφα, της νίκης των μελών της Πελοποννησιακής Συμμαχίας.

Όταν, στα τέλη του θέρους του 404, ο σπαρτιατικός στόλος με επικεφαλής τον Λύσανδρο έμπαινε στο λιμάνι του Πειραιά, είναι βέβαιο ότι κανένας από τους Αθηναίους που παρακολουθούσε τη σκηνή δεν θα μπορούσε να πιστέψει στα μάτια του. Πολύ περισσότερο, δεν θα μπορούσε να την έχει προβλέψει κάποιος από τους Αθηναίους που είχαν μεγαλώσει μέσα στο πλαίσιο της Αθηναϊκής Ηγεμονίας. Οι (κυριολεκτικά) βαρύγδου-

---

3. Καστοριάδης 2011, 220.
4. Θουκ. 1.1.
5. Hammond 1959, 418.

πες δηλώσεις του Αριστείδη και των ιώνων συμμάχων της Αθήνας, περίπου δύο γενιές πριν, όταν δηλαδή ιδρυόταν η Δηλιακή Συμμαχία, τώρα θα φάνταζαν ουτοπικές.[6] Δεν νομίζω ότι κάποιος από τους Αθηναίους εκείνης της γενιάς θα τολμούσε καν να σκεφθεί μια τόσο ατυχή εξέλιξη των πραγμάτων για τη δημοκρατική πόλη του, όχι μόνο σε στρατιωτικό επίπεδο αλλά και σε πολιτειακό· μολονότι είχαν φανεί κάποιες φιλολιγαρχικές τάσεις με την εξέγερση του 411, είναι βέβαιο πως οι συνθήκες του 404 πόρρω απείχαν από τους χειρότερους φόβους των Αθηναίων. Η Αθήνα ήταν λαβωμένη σε κάθε τομέα· η τύχη της βρισκόταν στα χέρια των νικητών, οι οποίοι την πολιόρκησαν επί μήνες. Οι Αθηναίοι, καταφρονημένοι από τη βαριά ήττα στον πόλεμο και καταπονημένοι από τις κακουχίες που υπέμειναν στην ίδια τους την πατρίδα, παραδόθηκαν τελικά στη σπαρτιατική δύναμη. Έχει διατυπωθεί η —οπωσδήποτε υπερβολική— άποψη ότι οι συνέπειες της ήττας στον Πελοποννησιακό Πόλεμο ήταν λιγότερο δραματικές για τους Αθηναίους από αντίστοιχα γεγονότα που είχαν προηγηθεί: για παράδειγμα, ο μεγάλος λοιμός του 430 και ο πόλεμος είχαν ήδη μειώσει τον πληθυσμό των Αθηνών κατά το ήμισυ.[7] Το θέμα είναι ότι η πόλη μετρούσε τεράστιες απώλειες σε πληθυσμό, εδάφη και υλικό πλούτο, καθώς η πολυετής πολεμική σύρραξη και όσα δεινά τη συνόδευσαν, συμπεριλαμβανομένου και του λιμού του 405, συνέβαλαν καταλυτικά στην καταστροφή όλων σχεδόν των διαθέσιμων πόρων της. Τώρα πλέον, η μεταπολεμική Αθήνα ήταν η σκιά της πόλης εκείνης που κατείχε την ηγεμονία στον ελλαδικό χώρο τη μεγαλύτερη περίοδο του πέμπτου αιώνα. Μπορεί να διασώθηκε από την ολική καταστροφή εξαιτίας των ψυχρών σπαρτιατικών υπολογισμών, το ενδεχόμενο αφανισμού της όμως άφησε στη συλλογική μνήμη των πολιτών της ένα διαχρονικό τραύμα.

Στο ανά χείρας βιβλίο εξετάζονται οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Αθήνα αμέσως μετά την ήττα στους Αιγός Ποταμούς το 405 και παρακολουθείται η πορεία της πόλεως, τόσο σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο εξωτερικής, μέχρι το 387/6, οπότε και επιβλήθηκε ουσιαστικά στον ελληνικό κόσμο η Ειρήνη του Βασιλέως, γνωστή και ως Ανταλκίδειος. Η απόπειρα αυτή βασίζεται στις γραμματειακές πηγές της περιόδου (ιστοριογραφικά έργα, κείμενα διαλέξεων, επιδεικτικοί, επι-

6. [Αριστ.]*Αθην. Πολ.* 23.4-5.
7. Hansen 1986 (c. 30.000 το 404)· id. 1988, 14-28 (c. 60.000 το 431)· Rhodes 2012, 113.

τάφιοι και δικανικοί λόγοι) και στις σωζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες, προκειμένου να καταδειχθεί ότι η νοοτροπία που κυριάρχησε στους Αθηναίους μετά τη συνθηκολόγηση του 404 και το καθεστώς των Τριάκοντα/Δέκα δεν φαίνεται να διαφέρει από εκείνη που τους διακατείχε τον καιρό της ηγεμονίας, η οποία την είχε οδηγήσει εβδομήντα πέντε χρόνια νωρίτερα στη συγκρότηση της Δηλιακής Συμμαχίας και κατόπιν στη μετάλλαξή της σε αθηναϊκή *ἀρχή*. Παράλληλα, προσεγγίζονται κριτικά, αλλά και τοποθετούνται στα κατάλληλα ιστορικά τους συγκείμενα, κλασικές παραδοχές της νεότερης έρευνας για σημαντικά γεγονότα της υπό πραγμάτευση περιόδου, όπως η επιβολή της αμνηστίας στην Αθήνα του 403, η δίκη του Σωκράτη το 399, η διεξαγωγή ενός συνεδρίου ειρήνης στη Σπάρτη το 392, η αυθεντικότητα και η χρονολόγηση του λόγου *Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης* που αποδίδεται στον Ανδοκίδη και, τέλος, η άμεση επίδραση που είχε στην εξωτερική πολιτική και την προπαγάνδα της Αθήνας, ιδίως σε ό,τι αφορούσε τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας, η περίφημη Ειρήνη του Βασιλέως, το 386.

Κυρίαρχη θέση στη νεότερη βιβλιογραφία καταλαμβάνουν η πολιτική αναταραχή, οι πολιτειακές περιπέτειες και ο κίνδυνος οριστικής απώλειας της δημοκρατίας, στο πλαίσιο ενός βίαιου εμφυλίου πολέμου·[8] αυτός βύθισε (προσωρινά) την Αθήνα σε ακόμη μεγαλύτερη εσωστρέφεια, καθώς οι πολίτες της αναγκάστηκαν να αμφισβητούν και να επανεξετάζουν όλα όσα γνώριζαν και αποδέχονταν μέχρι τότε. Ασφαλώς, το αποτύπωμα που άφησε στον πληθυσμό η εμφύλια διαμάχη των ετών 404-403 ήταν μεγάλο και οι διεργασίες που παρατηρήθηκαν στη συνέχεια στο εσωτερικό της κοινωνίας ακόμα μεγαλύτερες. Μετά την πολιτειακή περιπέτεια του καθεστώτος των Τριάκοντα και των Δέκα, στην Αθήνα εδραιώθηκε η δημοκρατία και περιορίστηκε, κατά το δυνατόν, η μνησικακία μεταξύ πολιτικών αντιπάλων χάρη στην επιβληθείσα από τους Σπαρτιάτες αμνηστία. Η πόλη κατόρθωσε σταδιακά να ανακάμψει από τις δυσκολίες των ετών μετά την ήττα, με μεγάλη μεθοδικότητα στις κινήσεις της, τόσο στην εσωτερική πολιτική της όσο και στην εξωτερική. Περίμενε υπομονετικά να συμμαζέψει τα κομμάτια της και να δει τους πρώτους καρπούς της

8. Ειδικότερα για την περίοδο 404-386, βλ. Funke 1980α· Strauss 1986. Για επιμέρους ζητήματα, με έμφαση στο καθεστώς των Τριάκοντα και τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό της Αθήνας, βλ. Accame 1951· Kounas 1969· Loraux 2006α· Badian 1995· Eder 1995· Wolpert 2002α· Davies 1978 [2014]· Harding 2015· Bounas 2016· Tiersch 2016.

ανάκαμψης στο εσωτερικό της. Στο μεταξύ, ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, παρά τη διάρκεια και τις απώλειες που είχε επιφέρει, δεν δημιούργησε ουσιαστικά μια νέα τάξη πραγμάτων· ούτε υπήρξε κάποια γενικευμένη, μακροχρόνια ειρήνη. Αντίθετα, η αναγνωρισμένη αύξηση της σπαρτιατικής ισχύος μετά το 404 λειτούργησε προς την αντίθετη κατεύθυνση: δυσαρέσκεια μεταξύ των πρώην συμμάχων των Σπαρτιατών, προβλήματα στις σχέσεις με την Περσία και έντονη αμφισβήτηση αναφορικά με την ικανότητα των Λακεδαιμονίων, ως ηγητόρων των Ελλήνων, να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της νέας τους θέσης.[9] Η Αθήνα, από την άλλη πλευρά, από τη στιγμή που είχε γλιτώσει τον οριστικό αφανισμό, ήταν αναμενόμενο ότι θα έβγαινε από την αφάνεια και θα επιζητούσε την επαναφορά της στο πολιτικό σκηνικό. Παράλληλα, εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο τη συγκυρία: τα λάθη των Σπαρτιατών στην εξωτερική τους πολιτική, σε συνδυασμό με την αντιμετώπιση των ελληνικών πόλεων από πλευράς τους, κατά την περίοδο 404-403· το μέτωπο εναντίον των Λακεδαιμονίων από τη Θήβα, την Κόρινθο, το Άργος και την Περσία· και, τέλος, τη νίκη των Περσών στην Κνίδο, στην οποία πρωταγωνίστησε ένας αθηναίος ναύαρχος στην υπηρεσία του Μεγάλου Βασιλέως, ο Κόνων.

Η παρούσα μελέτη εκκινεί από την παραδοχή ότι οι Αθηναίοι δεν έπαψαν ποτέ να εμφορούνται από την ιδεολογία της εξουσίας και της κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, αλλά ότι, αντίθετα, το «φάντασμα της αυτοκρατορίας» έκανε την εμφάνισή του όταν το επέτρεψαν οι συνθήκες. Ιδιαίτερα μετά το αποτέλεσμα στην Κνίδο και τη συντριβή του σπαρτιατικού ναυτικού, η συγκυρία ήταν παραπάνω από ευνοϊκή. Χαρακτηριστικό αυτής της ηγεμονικής νοοτροπίας είναι ότι οι αντίθετες πολιτικές ομάδες στην Αθήνα ουσιαστικά ομονοούσαν στην άσκηση μιας επιθετικής πολιτικής, η οποία εκδηλώθηκε αμέσως: τα αθηναϊκά γεράκια του πολέμου (τόσο ο Κόνων όσο και ο Θρασύβουλος, στη συνέχεια) προσπάθησαν φιλότιμα να αναβιώσουν την αυτοκρατορία. Υποστηρίχθηκε ότι αυτοί ήταν θλιβερά, υπό μία έννοια, αμετανόητα απομεινάρια του πέμπτου αιώνα και πως η ηγεμονική αυτή τάση πέθανε μαζί τους, δεδομένου ότι τον τέταρτο αιώνα το διεθνές τοπίο είχε αλλάξει, με τις ελληνικές πόλεις να θέλουν ασφάλεια, ειρήνη και τοπική ανεξαρτησία.[10] Θεωρώ πως μια τέτοια προσέγγιση είναι απλουστευτική και ότι οι ενέργειες των συγκεκριμένων προ-

9. Kagan 1987, 416-417.
10. Harding 1995, 110, 113-114.

σώπων δεν υπαγορεύθηκαν από προσωπικές εμμονές, κεκτημένη ταχύτητα ή πείσμα· επίσης, αυτή η ερμηνεία αγνοεί σε μεγάλο βαθμό την πραγματικότητα, όπως αυτή εκφράστηκε από τους Αθηναίους από το 395 κ.ε. και αποτυπώνεται στις πηγές μας.

Δεδομένου ότι επίκεντρο της μελέτης αποτελεί η αθηναϊκή εσωτερική και εξωτερική πολιτική στα τέλη του πέμπτου και τις αρχές του τέταρτου αιώνα, σε ένα πολυπαραγοντικό θέατρο επιχειρήσεων, που απλωνόταν από τη μητροπολιτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου μέχρι τη Θράκη, τον Εύξεινο και την Περσική Αυτοκρατορία, και με πολλούς και δυνατούς παίκτες, προκύπτει επιτακτικά το ερώτημα ποιος ή τι συντηρούσε αυτή την «αυτοκρατορική» νοοτροπία στην Αθήνα μετά από μια τεράστια καταστροφή όπως εκείνη του 404. Σύμφωνα με τον γερμανό πολιτικό επιστήμονα Ernst-Otto Czempiel, προκειμένου να διατηρηθεί μια ανάλογη επιθετική και επεκτατική εξωτερική πολιτική για μεγάλο χρονικό διάστημα σε μία κοινότητα, απαιτείται ένα ορισμένο κλίμα καταστολής στο εσωτερικό. Στη διαπίστωση αυτή κατέληξε μετά από μελέτη κοινωνιών της Κεντρικής Ευρώπης, κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.[11] Για τον Czempiel, από τη στιγμή που οι κοινωνίες γίνονται πιο δημοκρατικές στο εσωτερικό και η πίεση μειώνεται, οι σχέσεις με τις ξένες χώρες γίνονται πιο ειρηνικές. Ωστόσο, για να διατηρηθεί η προθυμία για πόλεμο, ένα πολιτικό σύστημα πρέπει να διατηρεί την αντίστοιχη κοινωνία υπό μια ορισμένη πίεση.[12] Τα μοντέλα των πολιτικών επιστημόνων, ωστόσο, δεν είναι απόλυτα και δεν εφαρμόζονται με επιτυχία σε όλες τις περιπτώσεις. Η Πολιτική Επιστήμη απαιτεί μια σύνοψη των εσωτερικών δομών και της εξωτερικής πολιτικής, προκειμένου να κατανοηθεί πραγματικά η τελευταία. Στην Αθήνα του τέταρτου αιώνα, τα παραπάνω συμπεράσματα του Czempiel δεν ισχύουν.

Με αφορμή τη θεωρία του, πάντως, προτάθηκε πρόσφατα από τον Werner Rieß ο όρος «ατμόσφαιρα θερμοκηπίου», προκειμένου να εξηγηθεί η επιθετική/επεκτατική εξωτερική πολιτική της Αθήνας καθ' όλον τον τέταρτο αιώνα. Αυτή η ατμόσφαιρα περιλάμβανε ένα σύστημα στο οποίο οι πολίτες ήλεγχαν ο ένας τον άλλον μέσω ενός πυκνού δικτύου κοινωνικού ελέγχου και άλλων μηχανισμών και ασκούσαν μεταξύ τους πιέσεις διαφόρων ειδών. Για τον Rieß, ένας συνδυασμός των εσωτερικών πολιτικών πα-

11. Czempiel 1981, 221.
12. Rieß 2017, 94-96.

ραγόντων δικαιολογεί τη διαρκή ετοιμότητα των Αθηναίων για πόλεμο. Το γεγονός ότι οι φτωχοί Αθηναίοι πάντα υποστήριζαν τον πόλεμο και τον επεκτατισμό, προκειμένου να εξασφαλίζουν κέρδη, δεν αποτελεί από μόνο του μία ικανοποιητική εξήγηση. Όσο και αν οι κατώτερες κοινωνικές ομάδες ήταν επιρρεπείς στον πόλεμο, θα πρέπει να ληφθούν συμπληρωματικά υπόψη τόσο μία κουλτούρα επίδειξης και τιμής που χαρακτήριζε την αριστοκρατική ελίτ, οι ρίζες της οποίας θα πρέπει να ανιχνευθούν στην Αρχαϊκή Εποχή, καθώς και η βαθιά ριζωμένη στη συλλογική μνήμη των Αθηναίων πολεμική κουλτούρα, από την οποία εμφορούνταν ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος και την οποία επανειλημμένα επικαλούνταν οι ρήτορες στους επιτάφιους λόγους που εκφωνούνταν στην πόλη. Τα παραπάνω διαμόρφωσαν τη συγκεκριμένη αθηναϊκή συγκρουσιακή και συνάμα ηγετική νοοτροπία τους.[13]

Όπως διαβάζουμε στο απόσπασμα από τον Θουκυδίδη με το οποίο ξεκινήσαμε, οι Κορίνθιοι είχαν επισημάνει εύστοχα το 432 ότι, εάν οι Αθηναίοι αποτύχουν κάπου, *ἀντελπίσαντες ἄλλα ἐπλήρωσαν τὴν χρείαν*, κάνοντας πράξη τον σχεδιασμό τους (δηλαδή, μια αντίδραση μη βασισμένη στη συγκυρία αλλά εκμεταλλευόμενοι αυτήν). Η «αυτοκρατορική» νοοτροπία ήταν πιστεύω η κύρια αιτία αυτής της αθηναϊκής επιστροφής και αυτό γίνεται εμφανές τόσο στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκαν την ήττα του 404 και την εμφύλια διαμάχη που ακολούθησε όσο και στη σχεδόν άμεση κατασκευή μιας συλλογικής μνήμης, η οποία έγινε το μέσο προπαγάνδας υπέρ της αθηναϊκής υπεροχής. Αλλά αυτή η νοοτροπία δεν ήταν η μόνη παράμετρος που καθόρισε την αθηναϊκή πολιτική στα τέλη του αιώνα. Κατά τη γνώμη μου, καθοριστικό ρόλο σε ό,τι συνέβη μετά το 404 έπαιξε και το στοιχείο του φόβου, ενός αρνητικού συναισθήματος συχνά παραγνωρισμένου στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, το οποίο πρόσφατα αξιώθηκε μια εξαιρετική φιλολογία.[14] Ως γνωστόν, ο Θουκυδίδης (1.23.6) αφενός τον αναφέρει ως μία εικασία για την *ἀληθεστάτην πρόφασιν* σχετικά με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου και αφετέρου επαναλαμβάνει στο έργο του πολλές φορές τη στενή σχέση του φόβου με τον πόλεμο.[15] Ακόμα και στις παραμονές του πολέμου, οι Κορίν-

13. Rieß 2017, 96-100.

14. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ τους Robin 2004· Konstan 2006· Chaniotis - Ducrey 2013· Patera 2013, 109-134· Ευρυγένης 2014· Xanthou 2023, 289-300.

15. Όπως επισημαίνει ο Ευρυγένης 2014, 77. Τον ρόλο του έξωθεν φόβου ως ση-

θιοι και πάλι προειδοποιούν τους Σπαρτιάτες αλλά και τα υπόλοιπα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας πως οι Αθηναίοι έχουν καταστεί πολύ ισχυροί και θα πρέπει να αντιμετωπιστούν ανάλογα. Για τον λόγο αυτό, συνεχίζουν οι Κορίνθιοι, θα πρέπει να κηρύξουν στην Αθήνα τον πόλεμο, *τοῦ τε θεοῦ χρήσαντος καὶ αὐτοῦ ὑποσχομένου ξυλλήψεσθαι καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος ἁπάσης ξυναγωνιουμένης, τὰ μὲν φόβῳ, τὰ δὲ ὠφελίᾳ* (= καθώς όχι μόνον ο θεός έδωσε χρησμό και υποσχέθηκε να βοηθήσει και ο ίδιος, αλλά και ολόκληρη η υπόλοιπη Ελλάδα θα λάβει μέρος στον πόλεμο στο πλευρό μας, είτε από φόβο είτε για χάρη του συμφέροντός της).[16] Και στην περίπτωση αυτή, ο φόβος είναι παρών.

Η πρώτη εμφανής παρουσία του μεταξύ των Αθηναίων εντοπίζεται χρονικά το 405 και μετά την καταστροφή του στόλου τους στους Αιγός Ποταμούς. Το συναίσθημα αυτό απογείωσε κατά τους επόμενους μήνες η συνακόλουθη πολιορκία της πόλης από τους Σπαρτιάτες με την προοπτική της ολοκληρωτικής καταστροφής της και, τέλος, η παράδοση άνευ όρων στους νικητές, το 404. Ο συγκεκριμένος φόβος των Αθηναίων περί αφανισμού της πόλης, τον οποίο τόσο εύγλωττα απεικονίζει ο Ξενοφών στην περιγραφή του, εξακολουθούσε να υφίσταται αλλά και να καλλιεργείται για αρκετό διάστημα και μετά τη συνθηκολόγηση. Μάλιστα, επανέρχεται με τόσο μεγάλη συχνότητα στη γραμματειακή παράδοση του τέταρτου αιώνα ως αναφορά, ώστε να αποτελεί έναν ρητορικό *τόπο*.[17] Κατά τη γνώμη μου, η συχνότητα αυτή δεν είναι παρά μία απόδειξη της έντονης αποτύπωσής του στη συλλογική συνείδηση των Αθηναίων. Ο φόβος υπήρχε επίσης και καθ' όλη τη διάρκεια του καθεστώτος των Τριάκοντα. Αλλά τότε επρόκειτο για μια κατάσταση που είχε δημιουργηθεί όχι εξαιτίας κάποιας εξωτερικής απειλής, αλλά από τη βία που άσκησε το καθεστώς προκειμένου να απαλλαγεί στο εσωτερικό από τους δημοκρατικούς. Αυτός διασκεδάστηκε (εν μέρει και όχι για όλους τους αθηναίους πολίτες) με την παλινόρθωση της δημοκρατίας το 403 και την επιβολή της αμνηστίας από τον σπαρτιάτη βασιλιά Παυσανία. Η εικόνα που προκύπτει από τις σωζόμε-

---

μαντικού στοιχείου για τη συγκρότηση ομάδων στο πλαίσιο του αρνητικού συνασπισμού τονίζει και ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του (Ε′ 1304b23-24). Νεότεροι πολιτικοί στοχαστές, σαφώς επηρεασμένοι από τον Θουκυδίδη και τον Αριστοτέλη, επισημαίνουν αντίστοιχα τη σημασία του φόβου.

16. Θουκ. 1.123· Hornblower 1991, 199-201.

17. Η παρουσίασή τους στον Steinbock 2013, 285-290.

νες πηγές είναι ότι στα πρώτα βήματα της αυτονομίας της Αθήνας από τη Σπάρτη το ίδιο συναίσθημα υπαγόρευσε σε αρκετές περιπτώσεις και τη διαμόρφωση της εξωτερικής της πολιτικής. Βεβαίως, δεν θα πρέπει να απομονώσουμε το συναίσθημα, θεωρώντας το ως τη μοναδική δύναμη πίσω από τα γεγονότα, και να αγνοήσουμε παράλληλα τα υλικά κίνητρα που συνδέονται αναπόφευκτα με την εξωτερική πολιτική των πόλεων-κρατών.[18] Αλλά ο ψυχολογικός παράγοντας έπαιξε, κατά τη γνώμη μου, και αυτός τον ρόλο του στην Αθήνα του 405 κ.ε.· άλλωστε, τα πάντα συνηγορούσαν στη διατήρηση ή την κορύφωση του φόβου: η γενικότερη ανέχεια, η ολιγανθρωπία της πόλης, η απουσία ικανού αριθμού πλοίων και η έλλειψη αμυντικών έργων σε περίπτωση εισβολής. Τα πράγματα άλλαξαν δραστικά το 396/5, με τη σύμπηξη ενός αντισπαρτιατικού μετώπου και με τη βοήθεια περσικών κεφαλαίων. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης που είχε κυριαρχήσει μεταπολεμικά στην Αθήνα, καθιστώντας την έτσι ανενεργή σε πρωτοβουλίες που θα την εξέθεταν στη Σπάρτη, έδωσε τη θέση του σε κινήσεις εντυπωσιακές, με αποτέλεσμα την κήρυξη του Κορινθιακού Πολέμου το 395. Χαρακτηριστική, πάντως, του αποτυπώματος της ήττας και του φόβου για πιθανή μετατροπή της Αττικής σε βοσκοτόπια στη συλλογική συνείδηση των Αθηναίων είναι η αναφορά σε αυτόν από τους θηβαίους απεσταλμένους του 395, στην προσπάθεια των τελευταίων να παραμερίσουν τους όποιους δισταγμούς των Αθηναίων και να τους συμπεριλάβουν στο αντισπαρτιατικό μέτωπο.[19] Μετά το 395 και το ξέσπασμα του Κορινθιακού Πολέμου, οι Αθηναίοι βασίστηκαν στις εκάστοτε περιστάσεις για να επιτύχουν τους στόχους τους. Προσπάθησαν να εξαργυρώσουν τη νίκη του περσικού στόλου στην Κνίδο, έκτισαν εκ νέου τα τείχη τους, χρησιμοποίησαν τα περσικά πλοία του Κόνωνος για τους σκοπούς τους και εκμεταλλεύθηκαν έναν άλλο φόβο, εκείνον των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων αρχικά απέναντι στη Σπάρτη και, στη συνέχεια, την Περσία. Όσο αυξανόταν η ισχύς τους, τόσο ενισχυόταν η αυτοπεποίθησή τους. Αλλά η ιστορία της αυτοκρατορίας του πέμπτου αιώνα δεν επαναλήφθηκε.

«Φάντασμα της αυτοκρατορίας» και φόβος. Δύο παράμετροι σε στενή συνάρτηση μεταξύ τους, ήδη από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, καθώς ο φόβος των Αθηναίων περιοριζόταν αντιστρόφως ανάλογα

18. Mossé 1978, 520-521.
19. Ξεν. *Ἑλλ.* 3.5.8· Steinbock 2013, 286.

με την αύξηση της δύναμής τους.[20] Ο φόβος τους, όμως, συνυπήρχε σε έναν φαύλο κύκλο με το «φάντασμα», με εναλλαγές στους πρωταγωνιστικούς ρόλους, ανάλογα με τις εξελίξεις στο Αιγαίο. Στην Αθήνα της περιόδου 405-386, οι φερόμενοι ως πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής στις σωζόμενες πηγές ήταν ουσιαστικά χειραγωγούμενοι και από τους δύο αυτούς καταλυτικούς παράγοντες στη λήψη των αποφάσεων.[21] Ασφαλώς, όμως, τίποτε από όσα συνέβησαν δεν θα είχε πραγματοποιηθεί εάν οι Αθηναίοι δεν συνέχιζαν και μετά την ήττα του 404 να εμφορούνται από την ηγεμονική νοοτροπία της *ἀρχῆς*. Υπ' αυτό το πρίσμα, το διάστημα 404-395 απετέλεσε ένα διάλειμμα στις εχθροπραξίες που είχαν ξεκινήσει το 431.

20. Θουκ. 1.68-69· Romilly 1963, 37-39 [2000, 57-61]· Ευρυγένης 2014, 81-82.
21. Για τη συναισθηματική χειραγώγηση μέσω του φόβου, βλ. Patera 2014, 131-132.

1.

405-403 π.Χ.

Η ΚΟΚΚΙΝΗ ΠΑΛΙΡΡΟΙΑ

i. *Μετά τους Αιγός Ποταμούς, 405-404 π.Χ.*

Το 405 π.Χ. η Αθηνα ηττήθηκε από τη Σπάρτη, γεγονός που επισφράγισε τη λήξη της ηγεμονίας της επί των ελληνικών πόλεων, τόσο του ηπειρωτικού ελληνικού χώρου όσο και του θαλάσσιου. Οι δύο πηγές που αναφέρονται στο γεγονός είναι ο Ξενοφών και ο Διόδωρος (οι πληροφορίες του οποίου προέρχονται πιθανώς από τον Έφορο).[1] Πέρα από την κριτική που μπορεί να ασκηθεί στον καθέναν από τους δύο συγγραφείς σχετικά με την ακρίβεια των πληροφοριών τους και τη δυσκολία των νεότερων ερευνητών να αποφανθούν ποια εκδοχή σχετικά με τα αίτια της αθηναϊκής ήττας στους Αιγός Ποταμούς είναι εγγύτερα στα γεγονότα, όλοι συμφωνούν ότι οι συνέπειές της ήταν δραματικές για την Αθήνα.[2] Η ήττα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο ήταν πλέον δεδομένη και δεν υπήρχαν εναλλακτικές ή δυνατότητες ανάκαμψης, όπως είχε συμβεί μετά τη συντριβή των αθηναϊκών εκστρατευτικών σωμάτων στην Αίγυπτο και στη Σικελία, το 454 και το 413 αντίστοιχα. Αυτή την πραγματικότητα συνειδητοποίησαν οι Αθηναίοι μετά από λίγες ημέρες και ο φόβος κυρίευσε την πόλη. Ανεξάρτητα από το αν δεχθούμε ότι όντως υπήρχε το τραύμα της ήττας σε συλλογικό επίπεδο στους πολίτες των Αθηνών και ότι μια καταστροφή σε στρατιωτικό και πο-

1. Ξεν. *Ἑλλ.* 2.1.20-28· Διόδ. Σικ. 13.105.1-2.
2. Wolpert 2002α, 4-8 σχετικά με τη συγκριτική παρουσίαση των δύο πηγών.

λιτικό επίπεδο είναι μια «κοινωνικά διανεμημένη μνήμη», την οποία μοιράζονται όχι μόνο όσοι βίωσαν την καταστροφή αλλά και εκείνοι που ακούν τις αφηγήσεις σχετικά με αυτήν αρκετό καιρό αργότερα,[3] ο φόβος των Αθηναίων για την ίδια τους την ύπαρξη εκδηλώνεται αβίαστα στις πηγές. Την αρχή έκανε ο Ξενοφών· σε μια σχετικά ασυνήθιστα φορτισμένη συναισθηματικά γι' αυτόν αφήγηση,[4] ο ιστορικός περιγράφει πώς πληροφορήθηκαν οι Αθηναίοι την καταστροφή του στόλου τους στον Ελλήσποντο:

> *Ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις τῆς Παράλου ἀφικομένης νυκτὸς ἐλέγετο ἡ συμφορά, καὶ οἰμωγὴ ἐκ τοῦ Πειραιῶς διὰ τῶν μακρῶν τειχῶν εἰς ἄστυ διῆκεν, ὁ ἕτερος τῷ ἑτέρῳ παραγγέλλων· ὥστ' ἐκείνης τῆς νυκτὸς οὐδεὶς ἐκοιμήθη, οὐ μόνον τοὺς ἀπολωλότας πενθοῦντες, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἔτι αὐτοὶ ἑαυτούς, πείσεσθαι νομίζοντες οἷα ἐποίησαν Μηλίους τε Λακεδαιμονίων ἀποίκους ὄντας, κρατήσαντες πολιορκίᾳ, καὶ Ἰστιαιέας καὶ Σκιωναίους καὶ Τορωναίους καὶ Αἰγινήτας καὶ ἄλλους πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων.*[5]
>
> Νύχτα έφερε η *Πάραλος* την είδηση της συμφοράς στην Αθήνα, και θρήνος σύρθηκε από τον Πειραιά στα Μακρά Τείχη και στην πόλη καθώς το μήνυμα περνούσε από στόμα σε στόμα, έτσι που κανένας δεν κοιμήθηκε εκείνη τη νύχτα — δεν έκλαιγαν μονάχα τους νεκρούς τους αλλά πιο πολύ τη δική τους μοίρα, πιστεύοντας ότι θα πάθαιναν τα ίδια που είχαν κάνει κι αυτοί στους Μηλίους (τους αποίκους των Λακεδαιμονίων που είχαν νικήσει και υποτάξει), στους Ιστιαιείς, στους Σκιωναίους, στους Τορωναίους, στους Αιγινήτες και σε πολλούς άλλους Έλληνες.

Η *Πάραλος* ήταν το μόνο αθηναϊκό πλοίο που έφτασε στον Πειραιά μετά τη ναυμαχία. Τα υπόλοιπα οκτώ που διασώθηκαν, αποχωρώντας από τη ναυμαχία με τάξη, έπλευσαν προς την Κύπρο και άφησαν την Αθήνα εντελώς ανυπεράσπιστη στη θάλασσα, γεγονός που πρέπει να έπαιξε κάποιον επιπλέον επιβαρυντικό ρόλο στην ψυχολογία των Αθηναίων. Στην πράξη, βέβαια, δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις υπέρτερες σπαρ-

---

3. Steinbock 2013, 292-293.

4. Όπως σχολιάζει ο Abbott 1925, 230, ελάχιστα είναι τα ανάλογα εδάφια στη γραμματειακή παράδοση.

5. Ξεν. *Ἑλλ.* 2.2.3.

τιατικές δυνάμεις.[6] Χαρακτηριστική του τρόμου που κατέλαβε τους Αθηναίους είναι η λέξη *οἰμωγή* που χρησιμοποιείται από τον ιστορικό, καθώς με αυτήν φανερώνεται η τάση του θρηνούντος προσώπου να αισθανθεί πως συμμετέχει κατά κάποιον τρόπο σε ό,τι έχει συμβεί και σχετίζεται με το πρώτο στάδιο της απόγνωσης και του θρήνου.[7] Σύμφωνα με τον Steinbock, από την αναφορά του Ξενοφώντος, ο οποίος πιθανώς ήταν παρών κατά την άφιξη της *Παράλου*,[8] προκύπτουν τρία ερωτήματα: Πρώτον, τι ακριβώς φοβούνταν τόσο πολύ οι Αθηναίοι; Δεύτερον, πόσο διήρκεσε αυτό το καθεστώς του υπερβολικού φόβου; Και, τρίτον, ποιο ήταν το έναυσμα γι' αυτόν τον φόβο;[9] Ο ίδιος ερευνητής απαντά στο πρώτο ερώτημα, παραπέμποντας αναλυτικά στα σχετικά εδάφια του Θουκυδίδη, όπου εκτυλίσσονται τα γεγονότα στη Μήλο (Θουκ. 5.116.3-4), τη Σκιώνη (Θουκ. 5.32.1), την Τορώνη (Θουκ. 5.3.2-4) και την Αίγινα (Θουκ. 4.57.2-4). Κοινή παράμετρος σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ήταν η εκτέλεση των ανδρών και ο εξανδραποδισμός του υπόλοιπου πληθυσμού. Οι Αθηναίοι, επομένως, έτρεμαν στην ιδέα ότι θα υφίσταντο ακριβώς τα ίδια, ιδιαίτερα καθώς οι πόλεις που αναφέρει ο Ξενοφών βρίσκονταν υπό την προστασία της Σπάρτης όταν είχαν καταστραφεί και, επομένως, η Σπάρτη ήταν ηθικά υποχρεωμένη να εκδικηθεί γι' αυτές.[10]

---

6. Για τις αντικρουόμενες πληροφορίες αναφορικά με τον αριθμό των σκαφών που σώθηκαν, βλ. Krentz 1989, 177. Στον Λυσία 21.11 διαβάζουμε πως *αἱ μὲν τοίνυν σωθεῖσαι τῶν νεῶν δώδεκα ἦσαν*, κάτι που οδήγησε στην υπόθεση πως, πέρα από εκείνα που αναφέρει ο Ξενοφών, άλλα τρία αθηναϊκά πλοία κατάφεραν να φτάσουν στον Πειραιά, προερχόμενα πιθανώς από τη Σηστό (Ehrhardt 1970, 227-228). Είναι ομολογουμένως μία ενδιαφέρουσα υπόθεση, εάν αυτή συσχετισθεί με τις δώδεκα τριήρεις που διατήρησε τελικά η Αθήνα μετά τη συνθήκη ειρήνης του 404. Ο Kapellos 2014α, 126-127 δέχεται την παραπάνω υπόθεση και θεωρεί πως ο Λύσανδρος αποφάσισε να επιτρέψει στην Αθήνα να διατηρήσει μόνον τα σκάφη που είχαν διαφύγει από τον Ελλήσποντο.

7. Olivetti 2011, 79-100, ιδ. 86.

8. Asmonti 2015, 96· Kelly - McDonald 2019, 267.

9. Steinbock 2013, 293-294. Βλ. και Wolpert 2002α, 9.

10. Για τον λόγο αυτό, ο Graham 1964, 11 υποστηρίζει πως προτάσσεται η Μήλος, κάτι που ανιχνεύεται ήδη στον Θουκυδίδη (8.48.5). Παρότι αποτελούσε ρητορικό *τόπο*, η αγριότητα της αθηναϊκής συμπεριφοράς στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν που οδήγησε τον Ξενοφώντα να ξεκινήσει με τη Μήλο, σύμφωνα με τους Kelly - McDonald 2019, 269.

Η καταστροφή μιας πόλης, η θανάτωση των ενήλικων ανδρών και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων δεν ήταν ασυνήθιστα φαινόμενα στην ελληνική ιστορία, επομένως ήταν λογικό οι Αθηναίοι να περιμένουν ανάλογη τύχη. Η Μήλος, η Σκιώνη και η Τορώνη απαντούν και σε μεταγενέστερους συγγραφείς ως παραδείγματα της αθηναϊκής βαναυσότητας κατά τη διάρκεια της αθηναϊκής ηγεμονίας.[11] Προφανώς, επρόκειτο για έναν γνωστό στους ρήτορες *τόπο*. Το ερώτημα που προκύπτει είναι *γιατί* χρησιμοποιούνταν ως ένας ρητορικός *τόπος*· η απάντηση, προφανώς, σχετίζεται με τον ζοφερό αντίκτυπο που είχαν στη συλλογική μνήμη των άλλων Ελλήνων οι τιμωρητικές ενέργειες των Αθηναίων απέναντι στους συγκεκριμένους αποστάτες.[12] Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Ξενοφώντος (*Ελλ*. 2.2.4· 10-15), αυτή η κατάσταση με τα εναλλασσόμενα συναισθήματα αγωνίας και φόβου διήρκεσε από τον Σεπτέμβριο του 405 έως τον Μάρτιο του 404, οπότε και διεξήχθη το συνέδριο ειρήνης στη Σπάρτη. Τέλος, το έναυσμα γι' αυτά τα συναισθήματα ήταν, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, τα όσα αναφέρει ξεκάθαρα ο Ξενοφών λίγο παρακάτω:

> *Οἱ δ'' Αθηναῖοι πολιορκούμενοι κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ἠπόρουν τί χρὴ ποιεῖν, οὔτε νεῶν οὔτε συμμάχων αὐτοῖς ὄντων οὔτε σίτου· ἐνόμιζον δὲ οὐδεμίαν εἶναι σωτηρίαν †εἰ μὴ παθεῖν ἃ οὐ τιμωρούμενοι ἐποίησαν, ἀλλὰ διὰ τὴν ὕβριν ἠδίκουν ἀνθρώπους μικροπολίτας οὐδ' ἐπὶ μιᾷ αἰτίᾳ ἑτέρᾳ ἢ ὅτι ἐκείνοις συνεμάχουν.*[13]

---

11. Ισοκ. 4.100 (Μήλος, Σκιώνη)· 12.63 (Μήλος, Σκιώνη και Τορώνη)· Διόδ. Σικ. 13.30.4-6· Αρρ. *Ανάβ*. 1.9.5· Πλουτ. *Λύσ*. 13.3 (Μήλος, Σκιώνη). Για την πρόσληψη αυτών των γεγονότων στους έλληνες συγγραφείς του τέταρτου αιώνα π.Χ., βλ. Nouhaud 1982, 84, 211, 360.

12. Για τις αποστασίες του πέμπτου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Mattingly 1996, 147-179· Constantakopoulou 2007· Meiggs 2008, 58-80· Brock 2009, 149-166. Η πρόσφατη περιγραφική απόπειρα του Χριστοφιλιά 2022 δεν προσδίδει τίποτα το ουσιαστικό στην έρευνα, καθώς επαναλαμβάνει άκριτα παλαιότερες απόψεις. Η Καραγιαννίδου 2019, μολονότι καλύπτει μόνον τις αποστασίες πριν από το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου, εμβαθύνει πολύ πιο ουσιαστικά σε αυτές.

13. Ξεν. *Ελλ*. 2.2.10· Steinbock 2013, 294-296. Οι Kelly - McDonald 2019, 276 θεωρούν υπερβολική τη δήλωση του Ξενοφώντος, ειδικά σε ό,τι αφορά την έλλειψη τροφίμων, η οποία ήταν ήδη μεγάλη.

> Οι Αθηναίοι, από την άλλη, καθώς ήταν πολιορκημένοι και από τη στεριά κι από τη θάλασσα, δεν γνώριζαν τι έπρεπε να κάνουν, καθώς ούτε πλοία διέθεταν ούτε συμμάχους ούτε τρόφιμα· πίστευαν ότι δεν υπήρχε καμία σωτηρία παρά μόνον ότι θα πάθαιναν ό,τι είχαν κάνει οι ίδιοι στους πληθυσμούς των μικρών πόλεων-κρατών, όχι ως αντίποινα, αλλά αυθαίρετα και άδικα, για κανέναν άλλο λόγο παρά μόνον επειδή ήταν σύμμαχοι με τους Λακεδαιμονίους.

Ο ίδιος ο Ξενοφών, πάντως, αποδίδει τον υπερβολικό φόβο των Αθηναίων για την επικείμενη και σχεδόν αυτονόητη εξόντωσή τους στις ενοχές που τους κατέτρυχαν για όσα είχαν διαπράξει, τόσο σε συμμάχους όσο και σε αντιπάλους, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ωστόσο, θα διαφωνήσω με την άποψη του ιστορικού ότι ο αθηναϊκός φόβος ήταν στενά συνδεδεμένος με την ανάμνηση της συμπεριφοράς των Αθηναίων απέναντι σε εξαρτημένες ή ηττημένες από αυτούς πόλεις. Άλλωστε, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, αυτά τα φαινόμενα ήταν συχνά στην ελληνική ιστορία. Επιπρόσθετα, η αθηναϊκή συμπεριφορά στις περιπτώσεις των αποστασιών δικαιολογήθηκε αργότερα από τους αθηναίους ρήτορες (βλ. π.χ. Ισοκ. 12.70· 89), ωστόσο σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Αντίθετα, η συγκεκριμένη εκτίμηση του Ξενοφώντος θα πρέπει να θεωρηθεί κριτική του ιστορικού απέναντι στον αθηναϊκό επεκτατισμό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ψήγματα αλήθειας στον ισχυρισμό του (ειδικά στην περίπτωση της Μήλου, της μόνης για την οποία δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η αθηναϊκή αγριότητα).[14] Πιστεύω ότι αυτή η σκέψη περί κριτικής του ιστορικού ενισχύεται από το ουσιαστικό *μικροπολίτας*, το οποίο ο Ξενοφών χρησιμοποιεί εδώ με διττή σημασία: όχι μόνο για να προσδιορίσει με αυτό τους κατοίκους των άλλων πόλεων που είχαν υποστεί τις συνέπειες του αθηναϊκού επεκτατισμού, αλλά και για να τις αντιπαραβάλει προς τη «μεγάλη» Αθήνα. Πρόκειται ουσιαστικά για προβολή μιας αφ' υψηλού θεώρησης των άλλων συμμάχων πόλεων από τους Αθηναίους του πέμπτου αιώνα, χαρακτηριστικής της υπεροψίας που είχαν αναπτύξει αλλά και του «αυτοκρατορικού» πνεύματος που τους διακατείχε· μία θεώρηση την οποία

14. Hamilton 1979, 200 σημ. 9· Steinbock 2013, 295 σημ. 40· Kelly - McDonald 2019, 276.

ο Ξενοφών δεν παραλείπει να αναφέρει, έστω και έμμεσα. Μετά την ήττα στους Αιγός Ποταμούς, οι *μικροπολίται* σύμμαχοι, με την εξαίρεση της Σάμου, εγκατέλειψαν την Αθηναϊκή Συμμαχία.[15] Παράλληλα, ο μεγάλος νικητής Λύσανδρος τοποθετούσε σπαρτιατικές φρουρές σε αυτές, ενώ ολιγαρχικές κυβερνήσεις αντικαθιστούσαν τις δημοκρατικές.[16]

Οι φήμες που έφθαναν στα αυτιά των Αθηναίων σχετικά με την τύχη της πόλης τους κυμαίνονταν από μια επανάληψη των φρικαλεοτήτων που είχαν διαπράξει οι ίδιοι μέχρι τον αφανισμό της πόλης τους. Οπωσδήποτε, στην περαιτέρω αύξηση του φόβου τους θα έπαιξε ρόλο και η τύχη των αιχμάλωτων συμπολιτών τους μετά τη μάχη στους Αιγός Ποταμούς.[17] Ο αριθμός των τελευταίων δεν είναι εξακριβωμένος, καθώς αυτοί υπολογίζονται ανάμεσα σε τρεις και τέσσερις χιλιάδες.[18] Δεδομένου ότι σκοπός του Λυσάνδρου ήταν να γονατίσει την Αθήνα το συντομότερο δυνατόν ώστε να την εξαναγκάσει σε παράδοση, θεωρώ πως ο σπαρτιάτης στρατηγός ήταν διατεθειμένος να τους χαρίσει τη ζωή και να τους στείλει πίσω στην πόλη τους, ώστε να επιβαρυνθούν επιπλέον οι συνθήκες διαβίωσης στην πόλη. Άλλωστε, με το ίδιο σκεπτικό, σε μια κίνηση φαινομενικής μεγαλοψυχίας, δεν εκτελούσε τους Αθηναίους που συναντούσε στις διάφορες περιοχές όπου επικρατούσε και σε πόλεις τις οποίες απελευθέρωνε από τα δεσμά της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας μετά τη μάχη, αλλά τους υποχρέωνε να μεταβούν στην πόλη των Αθηνών·[19]

---

15. Ξεν. *Ἑλλ.* 2.2.6.

16. Ξεν. *Ἑλλ.* 2.2.2· Hamilton 1979, 42-43· Cartledge 1979, 229. Είναι ενδιαφέρον για τις μετέπειτα εξελίξεις στον μητροπολιτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο ότι από την αφήγηση προκύπτει πως η Σπάρτη ουσιαστικά ξεκίνησε να εφαρμόζει μία ηγεμονική πολιτική στο Αιγαίο ανάλογη με αυτήν της Αθήνας.

17. Steinbock 2013, 295.

18. Μολονότι ο σύγχρονος με τα γεγονότα Ξενοφών αλλά και ο μεταγενέστερος Διόδωρος δεν παρέχουν αριθμητικά δεδομένα για τους αιχμαλώτους, τον δεύτερο μ.Χ. αι. ο Πλούταρχος (*Ἀλκ.* 37.3) αναφέρει ότι ήταν τρεις χιλιάδες, ενώ ο Παυσανίας (9.32.9) τους ανεβάζει σε τέσσερις. Ο Kagan 1987, 394 και σημ. 60 θεωρεί ότι ο αριθμός πρέπει να κυμαινόταν κάπου ενδιάμεσα. Ο Krentz 1989, 180 κλίνει προς τη μαζική εκτέλεση, μολονότι δεν παίρνει απόλυτη θέση.

19. Αυτό είναι ένα από τα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν ότι ο Λύσανδρος δεν εκτέλεσε τους αιχμαλώτους μετά τη μάχη στους Αιγός Ποταμούς (Wylie 1986, 138-141· Krentz 1989, 180). Ειδικά ο Wylie επισημαίνει ότι, πέρα από τους πρακτι-

ο υπερπληθυσμός θα επέφερε ως άμεσο επακόλουθο την εξαΰλωση όλων των διαθέσιμων αποθεμάτων τροφίμων στην πόλη και τη σταδιακή λιμοκτονία των πολιορκημένων.

Ήταν οι σύμμαχοι των Σπαρτιατών εκείνοι που αποφάσισαν την εκτέλεση των αιχμαλώτων ως αντίποινα στις βάρβαρες πράξεις των Αθηναίων καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου.[20] Ο Λύσανδρος προφανώς υπέκυψε στις πιέσεις των συμμάχων του και προχώρησε στη μαζική εκτέλεση των αθηναίων αιχμαλώτων. Πιστεύω ότι μεγαλύτερο ρόλο στην απόφασή του έπαιξε ο ψυχολογικός παράγοντας του φόβου που θα προκαλούσε η είδηση στην Αθήνα, τον οποίο υπαινίσσεται ο Ξενοφών στην αφήγησή του. Διαφορετικά, οι Αθηναίοι δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν τόσο άμεσα σε συγκρίσεις με τις δικές τους αντίστοιχες πρά-

---

κούς λόγους για τους οποίους δεν πρέπει να δεχθούμε τη σφαγή τόσων χιλιάδων αιχμαλώτων, η εκτέλεσή τους θα είχε έναν τεράστιο αντίκτυπο αφενός στην Αθήνα, με το ξέσπασμα ενός «εθνικού» θρήνου για την απώλεια τόσων ανδρών, αφετέρου στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο εξαιτίας της σπαρτιατικής βαναυσότητας.

20. Kagan 1987, 384-395, σε μια απόπειρα να απαλλάξει τους Σπαρτιάτες από μια τέτοια κατηγορία. Δεδομένου ότι ο Διόδωρος δεν αναφέρεται σε κάποια μαζική εκτέλεση αιχμαλώτων παρά μόνον σε εκείνη του στρατηγού Φιλοκλή, έχουν διατυπωθεί στην έρευνα ερωτηματικά κατά πόσον αυτές οι εκτελέσεις όντως συνέβησαν (Ehrhardt 1970, 228· Krentz 1989, 180· Wylie 1986, 138, 140). Ωστόσο, από τη διήγηση του Ξενοφώντος (*Ἑλλ.* 2.1.31-32), πιστεύω ότι θα πρέπει να θεωρείται αυτονόητη η εκτέλεση του συνόλου των αιχμαλώτων. Την αρχή έκανε ο ίδιος ο Λύσανδρος, εκτελώντας τον Φιλοκλή. Βλ. και Strauss 1983, 32-34· Andrewes 1992, 495· Lévy 2001, 243· Kapellos 2013, 464-472 (ο οποίος προτείνει ότι ο πραγματικός λόγος για τη μοναδική μνεία του Ξενοφώντος στη σφαγή ήταν η απροθυμία των αθηναίων ομιλητών να αναφέρονται γενικά στην ήττα τους και ειδικότερα στη σφαγή, προκειμένου να αποφευχθεί ένα αρνητικό ερέθισμα στα ακροατήριά τους)· contra Wylie 1986, 138-141. Δεν συμφωνώ με την άποψη του Kapellos 2013, 468 ότι ο όρος *συμφορά* στον Λυσία 12.43 (*ἐπειδὴ δὲ ἡ ναυμαχία καὶ ἡ συμφορὰ τῇ πόλει ἐγένετο*) αναφέρεται στη σφαγή των αιχμαλώτων. Θεωρώ επίσης ότι δεν είναι ούτε και ένα σχήμα έν διά δυοίν (όπως προτείνει ο Todd 2020, 148, ad loc.), αλλά ότι ο όρος είναι γενικότερος και αναφέρεται σε ό,τι ακολούθησε την ήττα. Ο Kapellos 2010, 387 υποστηρίζει ότι η Σπάρτη δεν αντέδρασε στην εκτέλεση των αιχμαλώτων μετά τη μάχη όχι για να μη δυσαρεστήσει τους συμμάχους της, ειδικά τώρα που το τέλος του πολέμου ήταν ορατό, αλλά επειδή η πολιτική ήταν πιο σημαντική από την ηθική. Στα παραπάνω θα προσέθετα τον προαναφερθέντα ψυχολογικό αντίκτυπο στο ηθικό των αθηναίων πολιτών.

ξεις. Στη μεθοδολογική αντίρρηση ότι τα νέα της ήττας που έφερε η *Πάραλος* δεν θα μπορούσαν να συμπεριλαμβάνουν την εκτέλεση των αιχμαλώτων, καθώς αυτή έλαβε χώρα σε δεύτερο χρόνο,[21] θα μπορούσε να προβληθεί το αντεπιχείρημα ότι ο Ξενοφών γράφει το κείμενό του αρκετά αργότερα, επομένως θα είχε πληροφορηθεί την τύχη τους.

Ως γνωστόν, ο φόβος «στη σωστή δόση» οδηγεί στη λήψη των κατάλληλων μέτρων για την αποτροπή του χειρότερου.[22] Αυτό συνέβη και με τους Αθηναίους, καθώς προέβαλαν μια σθεναρή αντίδραση απέναντι στους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους. Παρά τις εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες, ήταν αποφασισμένοι να συνεχίσουν την αντίσταση για όσο αντέξουν ακόμα και χρειαζόταν να μακρύνουν το διάστημα αυτό με τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων, ώστε να συναφθεί η τελική ειρήνη υπό τους καλύτερους δυνατούς όρους.[23] Έτσι, οι Αθηναίοι

> *τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἐκκλησίαν ἐποίησαν, ἐν ᾗ ἔδοξε τούς τε λιμένας ἀποχῶσαι πλὴν ἑνὸς καὶ τὰ τείχη εὐτρεπίζειν καὶ φυλακὰς ἐφιστάναι καὶ τἆλλα πάντα ὡς εἰς πολιορκίαν παρασκευάζειν τὴν πόλιν.*[24]
>
> Και την επόμενη ημέρα συγκάλεσαν συνέλευση, στην οποία αποφάσισαν να αποκλείσουν όλα τα λιμάνια εκτός από ένα, να επισκευάσουν τα τείχη, να τοποθετήσουν φρουρούς και να προετοιμάσουν την πόλη για πολιορκία.

Καθίσταται σαφές ότι προσπαθούσαν να προστατεύσουν —στον βαθμό, φυσικά, που αυτό ήταν εφικτό— τα συμφέροντα της πόλης και την αξιοπρέπειά τους. Παρότι, προϊόντος του χρόνου, οι αντικειμενικές συνθήκες δυσκόλευαν και οι απώλειες λόγω του λιμού αυξάνονταν, οι Αθηναίοι δεν σκέφτονταν τη συνθηκολόγηση. Μόνον όταν η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο, αποφάσισαν να στείλουν πρέσβεις στον βασιλιά Άγι, με την πρόταση να γίνουν σύμμαχοι των Σπαρτιατών, διατηρώντας

---

21. Kapellos 2013, 469.
22. Ευρυγένης 2014, 17.
23. Kagan 1987, 399.
24. Ξεν. *Ἑλλ.* 2.2.4· βλ. και Διόδ. Σικ. 13.107.1-2. Δεδομένου ότι υπήρχαν ήδη φρουροί στα τείχη, εδώ εννοείται μάλλον μια αυξημένη επιφυλακή (Kelly - McDonald 2019, 269).